

Verdaguer davant la Pixarrada del Diable

Pep Coll
(Escriptor)

Presentació

Centrarem l'exposició en els materials llegendaris recollits pel nostre poeta al llarg de dues excursions per les valls del Pirineu Occidental català durant les dues excursions. La primera, realitzada l'estiu de 1882, travessa les valls, de l'Alt Pallars i de l'Aran. L'estiu següent visita les serralades de més al sud en un recorregut de zigzagues que sortint de la Seu d'Urgell, passa Organyà, La Pobla, Gerri, la Pobleta, Cabdella, Vall de Boí i fa cap altre cop a la Vall d'Aran.

El poeta té 37 anys, gasta bona salut i demostra trobar-se en una forma física envejable per part de qualsevol excursionista. I també anímica, atès el marquès de Comillas li permet fugir de Barcelona i escapar-se un parell de mesos a les valls dels Pirineus amb la intenció de recollir sobre el terreny materials per al poema *Canigó* que fa temps que li bull pel cap. Com boletaire que surt enderiat a plegar bolets, va a la recerca de paraules, de noms de lloc i d'expressions, paisatges, tradicions, llegendes, cançons... Bolets deliciosos que ell desconeix, però confia en el seu bon nas per distingir els bons dels verinosos. És evident que l'home té un nas molt fi, sobretot per a la mena de bolets que podríem anomenar lingüístics, també és cert, però, que el seu olfacte de capellà, contaminat per la cera i l'encens, li fa menysprear sovint bolets que considera de mal gust, fins i tot verinosos.

Dels diversos materials recollits, avui ens centrarem en les llegendes i tradicions. Com que *Canigó* ha de ser un poema èpic, ha de menester especialment històries que ell qualifica com a rondalles o

tradicions. De fet la majoria d'històries es podrien qualificar com a llegendes, o sigui, narracions transmises oralment que van ocórrer en un lloc concret. No és historiador sinó poeta, de manera que no li interessien gaire els arxius, ni les biblioteques, sinó els informants. Les llegendes provenen de tres fonts principals:

- 1- La font erudita (erudit local, llibre, arxiu...)
- 2- La font religiosa (el rector del poble, gojos, vides de sants...)
- 3- La font popular (gent del poble)

La majoria d'aquest material ha restat inèdit fins fa una vintena d'anys, quan els estudiosos donen a conèixer les llibretes de viatge del poeta, conservades a la Biblioteca de Catalunya. Ens referim especialment a les dues publicacions (Barcelona: Barcino 1992) d'*Excursions i viatges* (vol. III), edició a cura de Narcís Garolera, i de *Rondalles*, edició a cura d'Andreu Bosch i Rodoreda.

A continuació farem una passejada, il·lustrada amb imatges, de les llegendes i tradicions recollides en les dues expedicions pirinenques. Agrupem els materials en nou camps temàtics: sants i santes, santuaris marians, roques maleïdes, tresors amagats, nobles, minairons, fundació de pobles, encantades i la Pixarrada del Diable.

1. Sants i santes

Arribant a Organyà, Verdaguer recull la tradició popular segons la qual santa Fe era germana de santa Pelaia (Alinyà) i de santa Carrànima (entre Abella i Bóixols). Totes tres es van instal·lar al capdamunt de tres muntanyes veïnes des d'on es poguessin veure i així fer-se companyia. A l'hora del martiri de la santa d'Organyà, els botxins li tiraven pedres per matar-la, però ella les caçava al vol i hi deixava marcats els cinc ditets de la mà. Per això pels entorns «se troban castanyas de mar petrificadas». «Veyent que no podían matar-la, la degollaren». «En la paret hi ha penjat un enorme serpent embalsamat; té de vint-i-cinc a trenta pams de llarg, i l'envià d'Àfrica un missioner fill d'aquest país.»

Com en bona part de devocions pirinenques es tracta d'una santa martiritzada els primers segles del Cristianisme, procedent d'Occitània (Agen) i, per tant, segurament portada a Organyà pels carolingis.

Tot indica que substitueix antigues creences relacionades amb el culte a la serp (qualitats guaridores del greix de serp, deessa Mari dels bascos...) i el culte a les pedres (els fòssils que abunden a la zona).

Quant a sants, destaquem el popular miracle de la imatge que guareix una egua malalta (o un cap de bestiar qualsevol) després que l'amo prometi donar-li el pollí. El poeta recull la llegenda a Montgarri, per bé que el sant protagonista és sant Joan de l'Erm. També aplega les tradicions de sant Cristòfol d'Erill (que deixa petjades a la roca); de sant Valeri (arquebisbe de Saragossa, desterrat pels romans a Aneto); fins i tot esmenta la Cos Sant de Soperia, una de la mòmies més populars d'aquestes valls pirinenques. Es tracta de devocions molt primitives dels boscos (Joan de l'Erm), de gegants cristianitzats (Cristòfol), de bisbes llegendaris (Valeri) i d'un sant anònim canonitzat pel poble (Cos Sant) que no figura en cap santoral romà.

Imatge antiga del santuari de Montgarri

2. Santuaris marians

Fervorós devot de la Mare de Déu, el poeta recol·lector s'entreté especialment en els santuaris marians que troba pel camí: Caldes de

Boí, Montgarri, Mijaran. D'aquest últim anota la llegenda de l'amo de casa Vinós de Vielha. Un dia que passava tot sol el port de Vielha, «se girà mal temps, y, perduda tota esperança humana, reclamà la verge de Mijaran, prometent-li tot lo terreno que dallaria en un dia un dallayre. Fet lo vot, anà a refugiar-se en una cova en la qual hi havia una óssa. (En ivern estan dos mesos aletargats, “encanyats”; hi éntren grassos y'l greix los manté, y surten magres. Si senten gossos se desvèllan. Diuen que s'encanyan lo dia de la Mare de Déu de desembre y surten de la canya lo dia de la Candelera. Si hi ha neu, se'n tórnan a la canya. Diu que estan en la cova ab la pota a la boca —és fals.) Lo calor de l'ossa lo retornà, y se salvà».

«Volgué cumplir la prometensa, y'l dallaire a qui ho encarregà en un dia dallà 22 jornals de prat; fins anà a l'altra banda del Garona, a segar dos jornals. Lo dallayre se creu que era un àngel.»

Església de Mijaran, abans de ser destruïda durant la guerra civil

Sembla tanmateix ben curiosa la bona relació que s'estableix entre la Mare de Déu i la fera salvatge amb què l'amo de la millor casa de Vielha topa en entrar a la canya. Potser no ho semblarà de

tan salvatge si tenim en compte que l'óssa era un animal respectat pels pirinencs, gairebé sagrat. Personificació de la Natura, passa els mesos d'hivern dormint sota terra, colgat de neu com tota cosa viva, per renéixer cada any a la primavera. A la vegada, l'àngel dallaire que apareix al final del relat enllesteix el prat tan de pressa, que sembla que tingui el canut dels diabòlics minairons. Veiem doncs com la nova religió (culte marià) es va obrint pas ajudat pels mites ancestrals dels pirinencs.

3. Roques maleïdes

«A Sant Maurici d'Espot hi ha, en la cresta d'una montanya, una pedra en forma de cassador ab l'arma apuntada. Diu que és un cassador que una begada tirà a un isart y tocà a son gos, que estimava molt, y, al veure'l caure, digué: "Més m'estimaria que hagués tocat lo cap de Déu". Tornà a apuntar, en assò, y quedà convertit en una estàtua de pedra, a la vista de tot aquell país».

Vet aquí una versió curiosa i desconeguda de la llegenda dels Encantats. Verdaguer recull també la versió clàssica, que és la que esmenta en una nota al cant IV de *Canigó*, referint-se a la Roca dels Homes Encantats: «Segons la tradició, són dos caçadors empedreïts en càstig d'haver perduda la missa un diumenge per seguir un isard».

Més important per al poema serà la llegenda de la formació de les Muntanyes Maleïdes, a la qual dedica quatre estrofes al cant IV. El poeta la recull de boca del rector de Surri (Vall de Cardós), el dia 14 de juliol de 1882 per bé que, pel que sembla (veg. Garolera), ell ja la coneixia de fonts escrites. És una de les llegendes més conegudes per les valls pirinenques de banda i banda de la serralada. Una fama que va de bracet amb la devoció a sant Martí, que té advocacions escampades arreu de les valls. Com en el famós miracle del bisbe de Tours (el sant que migparteix la seva capa per donar-ne una part al captaire que es pela de fred), la llegenda expressa el deure sagrat de l'hospitalitat envers el foraster, en un medi inhòspit, de clima rigorós com el pirinenc.

4. Tresors amagats

De tresors amagats, la majoria dels quals fins avui ningú no ha pogut trobar, n'hi ha per donar i per vendre a les valls pirinenques. Verdaguer en recull un bona mostra: un cuiro de bou ple de monedes d'or enterrat vora la font de Manegó (Andorra), la mina d'or de Coll de Toro (sota els Maleïdes), el santercrist d'or enterrat prop del monestir de Lavaix (El Pont de Suert); en fi, les unces d'or que un pastor ximplet va trobar a les ruïnes del convent de Colinos (Roní) però qui se'n va aprofitar no va ser pas ell sinó els amos de la casa...

Si n'haguéssim de triar un (un tresor de llegenda, volem dir) escolliríem el de la Vall de Boí: «Anant de Barruera a Llesp, camí de Tres Fonts, un pastor, guardant son ramat, trobà un fil de seda; lo anà capdellant, capdellant; vegent que'l bestiar se foraviava, trencà lo fil, y sentí una veu que deya: "Tu haguesses capdellat un xich més"!» Queda clar que si el pastor no s'hagués preocupat pel bestiar que s'escapava, el fil de seda l'hagués guiat fins al fons de la cova on les encantàries de Barruera guardaven un fabulós tresor. Aquesta és sens dubte la llegenda pirinenca més suggerent sobre tresors amagats. En altres versions el pastor, després de controlar el ramat, intenta retornar al lloc on era abans, o sigui, l'indret que l'ha de menar al tresor, però llavors no hi ha manera de trobar-lo. Encara que hi hagi deixat els socs per senyalar l'entrada, com va fer el pastor pallarès que un bon dia trobà la famosa mina d'or de la muntanya de Clavera. Ni socs ni mina d'or. Vagant descalç per la muntanya el malaurat pastor va comprendre potser que, quan a la vida se't presenta una gran oportunitat, ho has d'engegar tot a rodar i tirar endavant, encara que se t'escapin totes ovelles del ramat. Al capdavant, el bestiar no és seu sinó de l'amo.

5. Nobles

Roland o Rotllà, el llegendari nebot de Carlemany i el gegant també que ha deixat una cinquantena de petjades a la serralada pirinenca, té un paper destacat al poema quan l'heroi llença la mangala de ferro des del cim de la muntanya. A banda del pal de ferro de

Maçanet de Cabrenys, Verdaguer para atenció també en el llegendari mall amb què l'heroi havia forjat la seva espasa. Apareix al cant VII: «Tot passant pel pla d'Esterri, / pel camí que baixa a Gerri / malclavada en un lli d'herba, / ha obirat fèrria i superba/ la gran massa de Roland». Així com també en «La cançó del raier» (*Pàtria*): «Un matí la gent d'Esterri / m'alça el coure tot cridant / que m'enduia cap a Gerri / lo feixuc Mall de Roland».

El Mal de Rotllà, vora la Guingueta d'Àneu (Foto: P. Coll)

Passant pel Pla de Corts recull la llegenda del comte del Pallars que travessava tot caçant l'estany gelat de Montcortès, quan tot d'una es trencà el gel sota les potes del cavall. Veient que s'enfonsava, el noble va invocar la Mare de Déu de Gerri per qui tenia molta

devoció: a canvi de treure'l del perill, li va prometre una important donació de terres. El comte en va sortir sa i estalvi, però un cop fora de l'aigua, va exclamar: «Aigua passada, Mare de Déu enganyada»! A l'acte va quedar cec. Llavors l'home es penedí de l'ofensa i demanà perdó a la Mare de Déu, disposat sincerament a complir la promesa. La Verge el perdonà. Ja se sap que els nobles importants, (ni més ni menys que l'home més poderós del Pallars) bé mereixen una segona oportunitat. Al nostre poeta li devia agradar especialment la història, atès que és l'única llegenda recollida en aquestes valls que va publicar després en l'obra *Rondalles*.

6. Minairons

«Los manayrons són diables tancats dins d'un canut, com lo de les agulles, que diu que tenen, per fer-se rics, alguns que'n tenen pressa. Qui'l té, a l'obrir lo canut, té l'obligació de manar-los alguna cosa, sia lo que sia, baldament sia traslladar una montanya, o ficar-se de nou al canó. Si no li mana res, se'n duen l'amo a l'infern».

Aquest és un dels primers testimonis escrits sobre els minairons, un mite ancestral eminentment popular, que ha arribat fins al segle XXI, sense el suport de la gent de lletres ni dels capellans.

7. Mites sobre la desaparició de pobles antics i la fundació de nous

«La tradició conserva el record de dos o tres altres pobles que han desaparegut en aquesta vall» escriu el poeta a *Excursions i viatges* referint-se a Aneu. «Sant Quirc de Rose estava en l'endret d'aquest nom entre els pobles de Son i de Jou; una pesta l'assolà i deixà desert, no quedant més que una vella, que deixà aquells prats i bosc a Esterri, únics que tenen encara de comú los habitants d'aquesta vila.»

La història de la padrina, supervivent única d'un poble assolat per la pesta que va pels pobles veïns demanant que l'acullin, es conta de molts altres indrets del Pirineu (Son, El Pont de Suert o Mont, a la vall d'Aran). El poble que finalment se'n fa càrrec (es tracta d'una dona vella que pot encomanar-los la pesta) rebrà en herència les

cases i el terme municipal del poble desaparegut que la vella empesada havia heretat.

Curiosament la fundació de pobles petits, sobretot de poblacions aïllades, sovint la llegenda l'atribueix a una colla de lladres o malfactors fugitius. Els poble d'Enviny i de la Guàrdia d'Ares, per exemple, van ser fundats per una colla de lladres que fugien de la justícia; també Aransís (en aquest cas el mateix nom ho indica) el van fundar sis lladres procedents de la Vall d'Aran. Verdaguer pren nota de la fundació mítica de Montanissell: «Lo rector de Pessonada conegué un sacerdot, que fou lo primer vicari que hi hagué, i aquest deia que havia tractat el fundador, lladre vell retirat, per no poder exercir ja lo seu ofici».

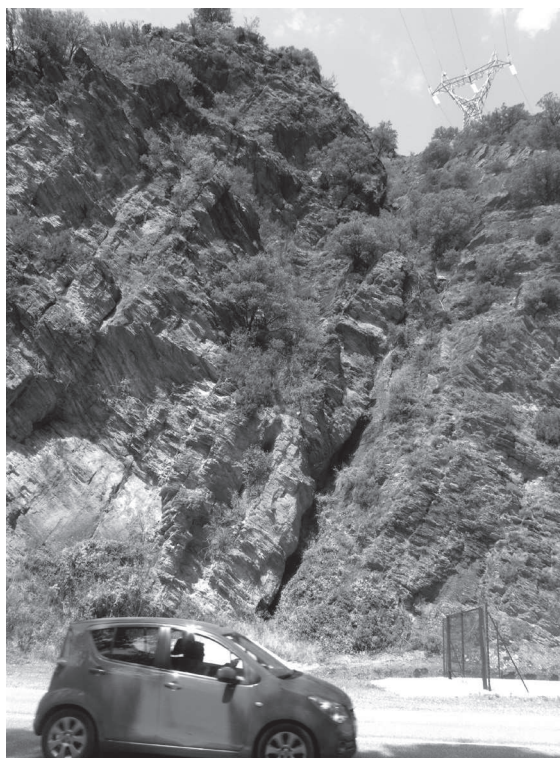
També les dones de mala vida poden ser fundadores de poblacions. «Donya Urraca, filla del Duc de Medinaceli, havent-la trobada en falta, la desterrà a un poble de la vall (vall d'Isil); havent reincidit, la desterrà a Salau hon ellà fundà un hospital», que esdevindrà anys més tard el nucli del futur poble.

No sabem si el poeta va sentir una llegenda molt popular al Pallars sobre la fundació d'Andorra, la qual ajunta aquesta parella de fundadors. Els andorrans, naturalment, no en volen ni sentir a parlar. Conten, doncs, que Andorra la van fundar un lladre espanyol escapat de la justícia i una prostituta desterrada de França. Es van casar i van tenir set fills, que són fundadors de les set parròquies del Principat. Probablement, encara que el sacerdot poeta l'hagués sentida, no n'hauria pres nota a la seva llibreta de viatge.

8. Encantades

«L'entrada de la vall (de Cardós), per on passa el riu d'aqueix nom, és estreta i s'anomena Forat de Cardós, nom que donen també a una cova que hi ha a l'esquerra del camí, niu d'encantades, segons la gent del poble», escriu a *Excursions i viatges*.

Vet aquí un dels mites pirinencs que ha arribat més viu fins a l'actualitat, i sense el suport de l'escriptura, ni dels erudits locals ni de la religió oficial. Fins a finals del segle passat, els padrins pirinencs (i especialment, les padrines) eren capaços de recordar la cova d'en-

Darrere el cotxe es pot veure l'esquerda de la penya, a l'entrada de Cardós, «niu d'encantades segons lo poble» (Foto P. Coll)

cantades (o d'encantàries si eren ribagorçans) que hi havia gairebé a cada poble. Es tracta de dones fantàstiques que viuen amagades a l'interior de les coves, d'esplugues o d'avencs, no gaire lluny de la població i prop d'un curs d'aigua. Coneixen els secrets de les plantes remeieres i broden a l'interior de la terra una roba blanquíssima de poders fabulosos. La nit de sant Joan surten a fer la bugada i estenen la roba per les roques i bardisses de l'entorn. La persona que aconsegueix robar-los-en una peça no serà mai més pobra, per bé que tampoc podrà enriquir-se. Aquesta sol ser la llegenda més repetida per aquestes valls del Pirineu occidental. Tot indica que es tracta d'antigues divinitats relacionades amb l'aigua i la vegetació i doncs amb poders fecundants, que la nova religió va intentar esborrar, tot sovint reconvertint-les en cultes marians. Hi ha diversos fets que ho

demostren: la presència d'encantades prop de les ermites (especialment a la Ribagorça), la creença que van desaparèixer perquè no podien suportar el so de les campanes o la constatació que el nom *janes* (com també són conegudes en alguns indrets), ve de Diana, deessa romana dels boscos i de les fonts.

La intuïció del nostre poeta, que a finals del XIX ja ensumava l'origen pagà de les encantades, els vol donar un paper decisiu en el seu poema pirinenc sobre l'origen de Catalunya. Sobre l'origen cristià, d'aquí la seva importància en el poema. La nostra història com a poble comença amb l'expulsió de la muntanyes de les fades del Canigó per part dels monjos del nou convent. Això explica tota aquesta abundància de notes preses sobre el terreny: a la Catalunya

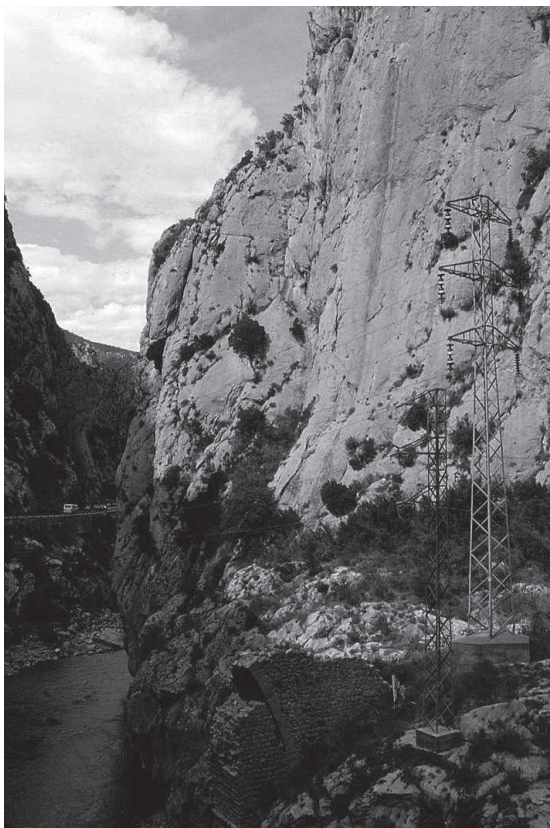

Els frares del convent de sant Martí expulsen les encantades del cim del Canigó
(il·lustració de Junceda)

del Nord, al Ripollès (Coves de Ribes), al Pla de l'Estany (les Estunes), a Cardós, la Vall de Boí i la Vall d'Aran.

9. La Pixarrada del Diable

Tornem als entorns d'Organyà on hem iniciat la ruta, aquest cop per cloure-la amb una empremta que el diable va deixar marcada a la penya del congost dels Trespunts. «Lo traginer m'ha ensenyat, a dreta del riu, a vint passas del pont, lo forat a on diuen que'l sant (Amengol) fermà lo dimoni, que li destorbava l'obra, destruint de nit

Regatera fosca a la penya del Trespunts (a l'esquerra de la torre elèctrica), coneguda com la Pixarrada del Diable (Foto: Jep de Moner)

lo que ell bastia de dia, y las ungladas que dava a la roca, agitant-se en sa inútil desesperació; y, a esquerra, penya amunt, *lo raig de suor* que hi deixà estampat a l'escapar-se, després de la construcció del pont».

En un altre apunt de la llibreta de viatge aquest *raig de suor* es transforma en *una reguera que hi féu la seva cua*. Aquesta, però, no és pas l'expressió que amb tota probabilitat va fer servir el traginer per referir-se a l'indret. Tant a Organyà com als pobles veïns, aquesta taca allargassada de la penya en el lloc més estret del congost és coneguda popularment com la Pixarrada del Diable. El sacerdot poeta devia trobar malsonant la paraula, indigna de ser escrita, no ja en un llibre, sinó fins i tot en els esborranys de la seva llibreta de viatge. Falseja també el relat, silenciament que el diable, penjat al mig d'aquell precipici, es va pixar de por. Vet aquí una de les poques limitacions del nostre genial poeta i lingüista.

Conclusions

Finalment, esmentem a tall de cloenda, algunes conclusions:

Primera.- Tant per la quantitat i qualitat dels materials aplegats, com per l'època i pel territori resseguit, les excursions de Verdaguer suposen un fita important en la recerca folklòrica a Catalunya. Cal tenir en compte que tenen lloc durant l'últim quart del segle XIX, tot just a l'inici del moviment excursionista català, quan per les valls més aïllades dels nostres Pirineus occidentals es mantenien gairebé les mateixes formes de vida que a l'Edat Mitjana. L'escola no hi havia arribat, de manera que, tret dels capellans, tots els informants eren analfabets. Quina llàstima que bona part dels materials romanguessin inèdits gairebé un segle, fora de l'abast dels grans folkloristes del XX. Sense dubte, a la *Rondallística* de Joan Amades no hi hauria tantes mancances, ni tantes correccions sobre el llegendari d'aquestes valls allunyades de Barcelona.

Segona.- El poeta no va treure gaire profit literari de la collita, almenys pel que fa als materials narratius aplegats per aquesta zona. Al poema *Canigó* només apareixen al cant IV i de ben pocs punts de les llibretes en va fer una redacció posterior en altres obres com *Rondalles*, *Pàtria* o *Excursions i viatges*.

Tercera.- De les tres fonts esmentades al començament de la meua exposició (erudita, religiosa i popular), el capellà poeta es refia molt de les dues primeres i té alguns escrúpols morals respecte a la tercera (de fet, la més genuïna pel que fa a la cultura popular), com queda evident en el cas de la Pixarrada del Diable. Com dirà mossèn Alcover vint-i-cinc o trenta anys més tard, hi ha històries ben poc edificants («on hi balla el dimoni») que val més no escoltar.

Quarta.- Probablement de resultes de l'anterior, Verdaguer no recull històries de bruixes, sens dubte, un dels mites ancestrals de les valls pirinenques. Un dels textos més antics d'Europa que esmenta les bruixes és precisament el *Llibre de les Ordinacions de les Valls d'Àneu*, escrit a principis del segle XV. Un mite també ben viu encara un segle després (ho puc dir per experiència) quan en preguntar a les padrines per històries fantàstiques d'abans, era molt difícil que no aparegués alguna bruixa transformada en un ocellot negre. És ben estrany tanmateix que en les dues vegades que el poeta va passar pel Pla de Beret ningú no li digués que en aquella collada de nit s'hi reunien les bruixes.

Cinquena.- L'absència de bruixes contrasta amb l'abundància d'encantades. Cal no oblidar, però, que, en el personatge de Flordeneu i la seva cort de fades, s'hi barregen aspectes de les encantades i també de les dones d'aigua. Així, mentre que les encantades eren dones d'una altra raça (molt més petites que els humans), les dones d'aigua (de tradició més literària) eren d'estatura normal (precioses, això sí) que podien tenir relacions amoroses amb els humans. En el personatge de Flordeneu hi ha també alguna cosa de devocionari marià. *En un pradell, al cim de la carena, Gentil veu la regina coronada*. La primera vegada que Gentil la veu, sembla que tingui una aparició com Bernadeta de Lorda davant de la cova de Massabiella, dins de la qual, segons la tradició, hi vivien una mena d'encantades conegudes a Bigorra com *blanquetes*. De manera més o menys inconscient, el poeta intueix que les autèntiques arrels de Catalunya no naixen de la creu plantada pels monjos al cim del Canigó, sinó que s'enfonsen fins a les coves on viuen encantades.

Lleida, octubre de 2012 - octubre de 2013